

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
СУМСЬКА ФІЛІЯ

Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
з навчальної дисципліни «Філософія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
081 Право (право)
за темою 9 – «Діалектика як система теоретичного знання»

Суми 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 08.07.2024 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 13.08.2024 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол від
27.06.2024 № 22)

Розробник:

Доцент кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат філософських наук
Тетяна ПОНОМАРЕНКО

Рецензенти:

1. Доцент кафедри соціальних та економічних дисциплін Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат соціологічних наук
Наталія БОБРО
2. Професор кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету, доктор філософських наук, професор
Андрій ЛЕБІДЬ

План лекції

1. Основні принципи діалектики.
2. Зміст категорій діалектики.
3. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін.
4. Закон єдності і боротьби протилежностей.
5. Закон заперечення заперечення.
6. Альтернативи діалектики.

Рекомендована література:

Основна

1. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2018. 432 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/pidr_filos_208.pdf
2. Філософія: підручник / В. С. Бліхар, М. М. Цимбалюк, Н. В. Гайворонюк, В. В. Левкулич, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL: <https://cutt.ly/mwjKxNA0>
3. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/35525/2/O_Shepetiak_Philosophy_IFF.pdf

Додаткова

1. Гринів О. Історія філософії. Курс лекцій для аспірантів. Львів, 2015. 559 с. URL: <https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/3443/1/istorija%20filosoifii.pdf>
2. Історія філософії : навчальний посібник / Салій А. В., Зінченко Н. О., Біланов О. С. Вид. 2-е, доповнене. Полтава : Дивосвіт, 2018. 192 с. URL: http://repository.pdmu.edu.ua/bitstream/123456789/6752/3/history_of_philosophi.pdf
3. Суспільство, людина, право: досвід філософсько-правового осмислення: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2018. 350 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15710/1/%d0%9c%d0%be%d0%bd%d0%be%d0%9a%d0%be%d0%bb_%20%d0%94%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d0%bb%d1%8c%d1%8f%d0%bd_2018%20%282%29.pdf

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут філософії НАН України імені Григорія Сковороди. URL: <http://www.filosof.com.ua/>
2. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Філософія. Логіка. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/communities/b1144b3a-80f2-4fb0-a8c6-702efd7f112f>
3. Найвидатніші філософи світу та України. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/dict.html>
4. Філософська енциклопедія Стенфордського університету (англійською мовою). URL: <http://plato.stanford.edu>

5. Філософія – Політологія: Онлайн. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-10.html>

Текст лекції

1. Основні принципи діалектики

Діалектику (з грец. “вести бесіду”, “суперечка”) як узагальнений **метод** (з грец. “шлях”, “спосіб”) пізнання світу і, відповідно, діяльності в ньому започаткував ще в IV ст. до н. е. Сократ. Відтоді утворилося кілька форм діалектики:

- **антична**, що спиралася на життєвий досвід. Вона найяскравіше відображена у вченні Геракліта, який стверджував, що “все тече, все змінюється”, а також у тлумаченні діалектики як мистецтва діалогу Платоном, у пошуках Зеноном суперечностей у логіці понять тощо;

- **німецька ідеалістична діалектика** започаткована у XVIII віці І. Кантом, Й. Фіхте, Ф. Шелінгом. Особливо глибоке і всебічне вчення про діалектику розробив Г. Гегель, визначивши її предмет, принципи, категорії та закони з позиції об’єктивного ідеалізму;

- **матеріалістична діалектика**, сформульована К. Марксом, яка розвивається багатьма філософами й сьогодні. У ній гегелівська діалектика позбавлена “абсолютного ідеалізму”.

Відповідно до цього, в наш час діалектику тлумачать у багатьох значеннях: і як гнучкий стиль мислення, і як теорію розвитку, і як теорію пізнання. Проте **діалектика перш за все формувалася як загальний метод і методологія наукового пізнання, а також творчої діяльності людей**. Таким чином, **предметом діалектики є всеосяжне сприйняття світу в усій його різноманітності, всебічних зв’язках та взаємодіях, у постійних змінах і розвитку**. Для того щоб здійснювати такий складний процес пізнання, необхідно керуватися певними положеннями і правилами, тобто **принципами діалектики**.

По-перше, оскільки діалектика насамперед є найширшим методом пізнання, то, користуючись ним, слід дотримуватись таких головних гносеологічних основоположень, як **об’єктивність, пізнаванність та активність творчого відображення**.

По-друге, пізнаючи певний об’єкт, слід уявляти його і як ціле, і як частину ще більшого цілого, тобто як відповідну частку буття. Світ цілісний, єдиний. І незалежно від того, яким є те, що пізнається: матеріальне, духовне чи соціальне, воно лише крупинка безмежного Космосу і пов’язане своїм існуванням з безліччю інших явищ і процесів. **Це принцип цілісності буття**.

По-третє, суттєвим є **принцип розвитку та універсальності змін**, тобто розуміння світу таким, що постійно ускладнюється і наповнюється новими структурами та більш розгорненими станами своїх утворень. Сучасні наукові дослідження вказують на безперервні зміни в літо-, гідро-, том- і біосферах. Постійно ускладнюється і соціальне життя людей.

По-четверте, дуже важливим є **принцип універсальності зв'язку**. Він впливає з цілісності буття і взаємодії всіх явищ природи і людського життя, його індивідуальної, соціальної та духовної сфер. **Зв'язок є взаємодією, взаємозалежністю, взаємовпливом усіх без винятку явищ, предметів та процесів**. Це означає, що жоден об'єкт у мікро-, макро-, мега- чи метасвітах не існує сам по собі, без зв'язку з іншими об'єктами. Зв'язок, взаємодія, взаємовплив усього суцього є умовою і способом його існування. Завдяки цьому і відбуваються зміни, рух і розвиток як людей, так і Всесвіту. Завдяки цьому механічна, фізична, хімічна і біологічна форми руху здатні переходити одна в одну, відбуваються космологічні, тектонічні і кліматичні зміни, частки речовини перетворюються на частки поля і навпаки. Так само і люди у своєму житті залежать як від інших людей, так і від соціуму взагалі. Вони суттєво залежать і від природних умов на Землі, і від космічних процесів у цілому. Таким чином, залежності-зв'язки, як і рух, зміни суцього є універсальним і необхідним явищем світу.

Але залежності, відношення, взаємодії не завжди однакові за силою, глибиною проникнення в сутність об'єкта, тривалістю тощо. Вони бувають глибокими і поверхневими, стійкими і тимчасовими, одноразовими і такими, що повторюються, широкомасштабними і вузькими, сильними і слабкими. Так, **сутнісні, глибокі, стійкі, загальні, внутрішні, такі, що постійно повторюються, зв'язки всього існуючого, відображені в мисленні людини, дістали назву закону**. Закони є: 1) **часткові** (наявні в різних сферах знань: у хімії, фізиці, біології та ін.); 2) **особливі**, що охоплюють кілька сфер знань (кібернетика, математика тощо); 3) **загальні або універсальні** – закони діалектики. Вони проявляються у всіх сферах буття.

Закони діалектики розкривають сутнісні, стійкі, необхідні, повторювані зв'язки предметів, процесів, явищ і тим самим розкривають їх сутність, рух і функціонування.

2. Зміст категорій діалектики

Пізнаючи світ, люди сформулювали велику кількість **понять** про речі та явища, що наявні в ньому. Найбільш загальні поняття називаються **категоріями**. Вони відображають найхарактерніші і сутнісні взаємозв'язки і властивості реальної дійсності. У філософії такими категоріями є буття, матерія, рух, простір, час, кількість, якість та багато інших. Найбільш чітку картину змін у світі явищ та речей, уявлень про їх взаємодії, розвиток та зміни людина формує за допомогою категорій діалектики. Вони, як усі філософські категорії, є продуктом історичного розвитку пізнавальної та практичної діяльності людей.

Категорії діалектики поділяються на **субстанційні**, тобто такі, що фіксують загальні властивості світу, але не вказують на їх зв'язок з іншими його властивостями (спадкоємність, міра, стрибок), і **співвідносні**. Останні органічно пов'язані між собою і, з'ясовуючи якусь із них, необхідно враховувати іншу, тому їх ще називають **парними**. Це такі категорії, як кількість–якість, нове–старе, форма–зміст, суть–явище, причина–наслідок та ін.

Співвідносні категорії діалектики особливі. *По-перше*, вони завжди відображають *протилежні* сторони, властивості, стани, тенденції об'єкта, як, наприклад, частина і ціле або можливість і дійсність. *По-друге*, будучи протилежностями, заперечуючи одна одну, ці категорії водночас зумовлюють наявність одна одної. По-іншому *кожна з них може існувати лише тоді, коли є протилежна*. Скажімо, жоден об'єкт не може бути несформованим, а формування відбувається лише через його змістовність; усе суще є наслідком певних причин, а вони, у свою чергу, без попередніх наслідків не виникають. *По-третє*, категорії діалектики взаємопроникають, а за певних умов переходять одна в одну, що пояснює процес змін та розвитку. В комплексному прояві взаємозв'язок і взаємодія співвідносних категорій безпосередньо відображені в законах діалектики.

Разом із законами категорії діалектики утворюють єдину систему, логічно пов'язану через свої елементи. Отже, аналізуючи кожну пару співвідносних категорій окремо, слід мати на увазі, що всі закони і категорії діалектики відображають зв'язки та взаємодії, наявні у процесах та явищах одночасно, характеризують лише різні сторони єдиного, внутрішньо суперечливого розвитку всіх форм буття. Крім того, слід зважити й на те, що співвідносні категорії діалектики неоднорідні. Одна група цих категорій розкриває *універсальні зв'язки буття* (загальне—одиничне, явище—сутність), друга — його *структурні зв'язки* (частина—ціле, форма—зміст, система—елемент), а третя — *зв'язки детермінації* (зумовленості буття).

Розглянемо категорії, що розкривають зв'язки буття. Навіть буденний досвід переконує нас у тому, що кожна річ має як характерні лише для неї властивості й ознаки, так і спільні з іншими об'єктами, тобто взаємно пов'язані. У мисленні вони відображаються за допомогою категорій *одиничного і загального*. *Одиничне* — це окремий предмет або явище з притаманними лише їм властивостями, станами та характеристиками. *Загальне* відображення універсальних зв'язків через тотожність ознак, характеристик значної кількості однорідних об'єктів пізнання.

Одиничне і загальне пов'язує *особливе* — категорія, що вбирає ознаки як одиничного, так і загального. Так, молодій людині притаманні не лише її зовнішній вигляд, риси характеру та поведінка. Адже вона як одиничне входить у загальне — молодь регіону, країни, світу. Крім того, молода людина має ще й соціальний статус — студента, службовця, робітника тощо, а це вже особливе, що пов'язує її одиничний і загальний стани. Таким чином, відмінність між одиничним, особливим і загальним є відносною, адже вони наявні в кожному предметі чи явищі певної групи.

З цієї причини процес пізнання є сходженням від одиничного до особливого і далі до загального. Це закон пізнання. Інакше можливий *суб'єктивізм*, хибність процесу пізнання, коли той, хто пізнає, подає бажане за дійсне. Таке буває, коли перебільшується роль у даному процесі одиничних факторів і намагаються надати надмірного значення загальному, затінюючи при цьому одиничне й особливе.

Універсальні зв'язки світу глибоко розкриває і діалектика *сутності та*

явища. Категорія сутності відображає внутрішні стійкі зв'язки предметів і процесів та властиву їм об'єктивну основу існування. Вона є глибинним визначенням буття об'єкта, що розкриває його функціонування і розвиток. Тобто **сутність** – це те, чим дійсно є об'єкт, що пізнається. Так, сутнісним визначенням різноманітних за виглядом годинників (сонячного, пісочного, водяного, механічного тощо) є вимір часу. З пізнавальної точки зору складні об'єкти можуть мати сутнісні визначення різного порядку. Наприклад, для лікаря сутнісний вимір учня визначається станом здоров'я, для вчителя – навчальними здібностями. Взагалі ж родовою сутністю школяра, як усякої людини, є його творча і доцільна діяльність.

Очевидно, що визначення сутнісної характеристики об'єкта завжди буває складним процесом і вимагає значних пізнавальних зусиль. Світ речей, як зазначав І. Кант, знаходиться “в собі”. Для того, щоб людина зробила його “для себе”, необхідні певні вміння пізнавати, наполегливість, системність пізнання і його послідовність.

Набагато простіше пізнається об'єкт як **явище** – зовнішній прояв сутності, завдяки чому він сприймається чуттєво. Явище різнобарвніше сутності, адже сутність є лише основою об'єкта, а явище охоплює всі його стани, властивості, прояви. Коли сутність підмінюють якоюсь ознакою явища, тоді виникає **хибне** уявлення про об'єкт, **позірність**. Таким чином, діалектичне пізнання вимагає вивчати “**світ явищ**” (що є емпіричним пізнанням) і рухатися до розуміння “**світу сутностей**” – раціонального пізнання. Від явища до сутності – така формула пізнання світу і встановлення його структурних зв'язків.

Категорії структурованості буття. Усе у світі структурно розбудоване. **Структурою** називається впорядковане розташування частин, з яких складається ціле. **Ціле** – це сукупність об'єкта, єдність його частин, а **частина** є складовою цілого. Ціле не може існувати без частини, як і частина може себе проявити лише в цілому. Разом з тим ціле, у свою чергу, є частиною ще більш загального цілого – і так відбувається в усій нескінченності проявів буття. Однак, формуючи ціле, його частини аж ніяк не утворюють арифметичну суму. Це щось набагато більше, адже вони сплетені зв'язками, взаємодіями, взаємовпливами. Цей процес дуже неоднорідний, у ньому різні типи зв'язку формують різні за характером типи цілісності буття.

Так, **структурний** тип цілісності відповідає зв'язкам побудови об'єкта (живих організмів, споруд, кристалів). **Функціональний** тип цілісності формується завдяки функціональним зв'язкам частин (дії технічних засобів, життя організмів, хімічні реакції), а **генетичний** – процесу розвитку (рослини, ембріона тощо). Роль принципу цілісності в процесі осмислення світу суттєва. Він застерігає і від **елементаризму** – розгляду цілого як механічної сукупності частин, і від **механіцизму** – сприйняття цілого просто як суми частин, і від **редукціонізму** – зведення у процесі пізнання складного цілого до розуміння його як простого (частини). Ще більш глибоким підходом до вияву структурних зв'язків є **системний**.

Пояснюючи процес формування знань про світ, І. Кант указував, що наука є складною системою, де ціле, як чіткий взаємозв'язок відповідних знань,

важливіше частини. Взаємодія, взаємозв'язок, взаємовплив є найсуттєвішою характеристикою системності світу. **Система** – це впорядкована єдність зв'язків і залежностей між елементами складного цілого та його відношення з іншими предметами та явищами. **Елементом** системи є неподільний компонент системи **при даному рівні її вивчення**. Скажімо, для людського організму елементами є системи кровообігу, дихання, нервова тощо, але не клітини чи атоми. Останні будуть елементами (підсистемами) під час розгляду людського організму на іншому рівні.

Для характеристики об'єкта водночас і внутрішньо розчленованого, і структурно організованого напрацьовані категорії **форма і зміст**. Під **змістом** розуміється єдність усіх елементів і внутрішніх зв'язків, суперечностей та тенденцій у розвитку об'єкта. Таким є, наприклад, навчальний і виховний процес у школі. **Форма** ж є організацією, упорядкуванням змісту, способом його прояву. Кожен зміст завжди сформований, а форма змістовна. Так, форми занять з учнями завжди певним чином упорядковані. Причому зміст, який завжди одиничний, може бути сформованим по-різному. Процес зміни змісту, наповнення його новими елементами постійно вимагає нових форм для вияву структурних перебудов.

Розглянуті парні категорії чітко зазначають суперечності прояву та функціонування предметів і явищ. Одні з категорій (загальне, явище, ціле, система, форма) пояснюють їх зовнішню організацію і стан, а інші (одиничне, сутність, елемент, зміст) – указують на внутрішню характеристику і водночас, не існуючи одна без одної, заперечують свою протилежність. Так, форма завжди “стримує” розвиток змісту, ціле – частини, загальне – одиничне тощо, а зміст, загальне, одиничне та ін., розвиваючись, у свою чергу порушують сталість своїх протилежностей. На цій підставі і формуються **зв'язки детермінації** (зумовленості) буття.

Категорії детермінації буття. Усе у світі детерміноване (з латини «визначене», «зумовлене»). Цю зумовленість перш за все пояснюють категорії **причина і наслідок**.

Причина – це такі процеси чи явища, які за певних умов спричиняють нові процеси та явища.

Наприклад, процес навчання породжує нові знання в учнів та студентів, а лінощі декого з них призводять до негативних наслідків. **Наслідком** є те, що з'являється під дією причини. Причини можуть бути **основними і другорядними**. Основні причини відіграють провідну роль у прояві наслідку, як, скажімо, вчитель у формуванні високих знань учня. Але для досягнення бажаного наслідку необхідна **повна причина** як сукупність усіх необхідних причин, що здатні зумовити відповідні результати. У поданому вище прикладі в навчальному процесі, крім учителя, необхідна ще чітка організація навчання, здібності та бажання учнів, допомога їм з боку батьків та ін.

Повна причина складна. До неї входять:

– **специфікуюча причина**, тобто умови, що формують якісну своєрідність, специфіку наслідку;

– **кондиціальні причини** – внутрішні і зовнішні фактори, що сприяють реалізації специфікуючої причини;

– **реалізаційна причина**, або **привід**, що зрушує з місця, пускає в рух кондиціальні причини. Це не головна причина, а розуміння її такою призводить до хибного сприйняття процесу детермінації.

У світі нічого не відбувається без причин. Але в природі все детерміновано **стихийно**, і тут причинно-наслідковий ряд безперервний. У суспільній діяльності люди здатні створювати причини, що відповідають власним інтересам, і породжувати бажані наслідки. Проте недосконалість знань природи буття, у тому числі й про себе, привела людство до хибного уявлення про свої детермінаційні можливості, прикладом чого може бути чорнобильська катастрофа.

Аналіз різноманітних детермінаційних зв'язків указує на те, що повні та суттєві причини зумовлюють обов'язковий, закономірний за даних умов перебіг дій. У такому випадку наслідком є **необхідність** – те, що неминуче відбувається і настає. Проте нерідко супутницею необхідності є **випадковість**, яка виникає під впливом побічних, необов'язкових для даного перебігу подій причин. Коли в детермінаційний процес втручається випадкове, тоді та чи інша подія може відбутися, а може й ні. За таких умов замість бажаного наслідку настає неочікуваний результат. У цілому ж у бутті необхідний процес завжди прокладає дорогу через частокіл перепон випадковостей. Чим повніші причини, чим міцніші взаємодії між об'єктами та їх частинами, тим менше місця залишається для випадковостей.

Водночас необхідність і випадковість – категорії відносні. За одних умов певні наслідки чи явища є необхідними, за інших – випадковими. Взагалі непередбачуваність випадковостей не суперечить принципу причинності. Дослідження співвідношення необхідності і випадковості в складних детермінаційних ситуаціях зумовило виведення **статистичних закономірностей детермінації** і створення вчення про **вірогідність** – міру можливості виникнення випадкової події. З'явилося **наукове передбачення** в різноманітних галузях досліджень, у тому числі і в соціальних процесах.

Необхідне і випадкове суттєво впливають на **можливість і дійсність**. **Можливість** – це те, що ще не з'явилося, але має для цього певні умови. Воно наявне лише в зародковому стані, починає проявляти у потенційному спрямуванні. Для реалізації можливості (потенціалу) завжди існують якісь умови як причини для відповідного наслідку. Але на шляху реалізації можуть з'явитися випадковості, і тоді можливість не стане дійсністю. Таку можливість називають **формальною**, бо вона не має повних підстав для реалізації. А та можливість, що стає відповідним наслідком, є **реальною**, бо вона перетворюється у **дійсність**. **Дійсність** – це буття, існування, прояви і функціонування всього суцього.

Можливе є майбутнім, що міститься в дійсності. Дійсність у своєму змісті презентує і минуле, і наявне, і майбутнє. У дійсності закладено основи багатьох можливостей і випадковостей. Як у молодій людини – вибір у житті багатий,

але життєвий шлях – єдиний. Через різноманітність причин, сукупність можливостей і випадковостей дійсність досягає стану існування. Це і є сутністю детермінації. Світом керує не **фаталізм** (з латини “доля”) – визначеність усього наперед і не **релятивність** (з латини “відносність”) – уявлення про вічну нестійкість сущого, а співвідношення причинно-наслідкових, необхідних та випадкових, можливих і дійсних суттєвостей, реалій, зв’язків і взаємодій. А це означає, що все у світі детерміноване та закономірне. Ще глибше цей процес інтегрують закони діалектики.

3. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін

Закони означають глибокі, суттєві, повторювальні зв’язки, взаємодії як між речами та явищами світу, так і між їх сторонами, властивостями і станами. Кожна наука розкриває свої закони. Але слід усвідомити, що лише закони діалектики розкривають глибинні основи руху і розвитку всього сущого. Одним з діалектичних законів є **закон взаємного переходу кількісних і якісних змін**. Він пояснює, як усі процеси та явища набувають нових характеристик та властивостей. Його зміст стає зрозумілим завдяки таким категоріям, як **якість, кількість, властивість, міра, стрибок**.

Якість надає об’єкту відповідну визначеність. Це та головна властивість, особливість об’єкта, що робить його відмінним від інших. Скажімо, підручник має і розміри, і вагу, і форму, але його якість визначають не вони, а знання, що він вміщує. Усі інші, несуттєві властивості будь-якого об’єкта (обсяг, кількість показників, темп руху тощо) визначають його **кількісну** сторону. Жоден предмет чи явище у світі не існують без одночасової наявності в них кількості та якості. Це **співвідносні** категорії. Якість близька до сутності, а кількість – до частини, елемента, змісту в сукупності. Єдність і певна рівновага кількісного і якісного виразу об’єкта визначає **міра**. Міра – це ті межі, в яких співіснують кількість і якість. Так, для студента мірою є параметри навчального процесу, що визначені обсягом програмних знань і часом, необхідним для їх засвоєння.

Таким чином, існування об’єкта зумовлено єдністю якості і кількості. Якийсь час при його сформуванні вони перебувають у рівновазі і нібито ніщо не віщує змін. Насправді вони постійно відбуваються. Так, в учня день у день з’являються крихти нових знань, розширюється світоуявлення, та й фізично він стає іншим. Тому зміна кількісних показників у певний час виходить за межі міри, руйнуючи її, і тоді об’єкт змінює свою якість (згаданий учень-першокласник стає другокласником). Подібно з’являється кожен раз нова міра у всьому і скрізь, в межах якої відбуваються свої кількісні зміни. Вони, у свою чергу, знову спричиняють появу нової якості, що знову ж таки розгортає простір для нових кількісних змін. Такий кругообіг змін та взаємопереходів і становить діалектичний закон.

Процес переміщення від старої міри до нової є **діалектичним стрибком** і є процесом переходу об’єкта в нову якість. Тоді об’єкт переходить у свою протилежність – зі старого стану в новий, змінивши свою сутнісну визначеність. Стрибки бувають **одноактні** та **широкомасштабні, короткочасні**, як, наприклад, катаклізми в природі, політичні перевороти в

суспільному житті тощо, і *довготривалі* – у вигляді поступових перетворень. Прикладом останніх може бути еволюційний шлях у розвитку природи чи перехід від дитинства до зрілості людини. Вони змінюють як весь об'єкт, так і його окремі частини. Таким чином, завдяки з'ясуванню закону взаємного переходу кількісних і якісних змін стає зрозумілим внутрішній процес виникнення нового об'єкта і з'являється відповідь на запитання: “Як ці зміни відбуваються?”

4. Закон єдності і боротьби протилежностей

На запитання: «А що ж рухає усіма змінами, що відбуваються у світі?» дає відповідь *закон єдності і боротьби протилежностей*. Це він указує на рушійні сили і джерело змін та розвитку. Провідними категоріями, що пояснюють його зміст, є *діалектична протилежність, суперечність, тотожність, відмінність, саморух*.

Ще Геракліт уважав, що всі речі складаються з протилежностей і їх боротьба постає як умова світової гармонії. Ці думки використав Г. Гегель, обґрунтовуючи суперечність у всьому як взаємодію, взаємозумовленість *діалектичних протилежностей* – тих, які водночас вимагають наявності одна одної і заперечують одна одну. Ними є різноманітні протилежні стани, характеристики, тенденції, властивості кожного об'єкта. Вони й утворюють суперечності, вирішення яких стає джерелом змін та розвитку.

Суперечність – категорія динамічна. Насамперед у ній наявна *тотожність* – рівновага, збіг усіх складових об'єкта. Але навіть тоді в об'єкті наявна і *відмінність* – прагнення сторін, властивостей вийти за власні межі, що становить “*нерівність*” об'єкта. Тоді тотожність як рівновага і відмінність, як невірноваженість проявляється у вигляді діалектичних протилежностей, а їх взаємозаперечення стає джерелом змін та розвитку. Скажімо, у студента, що лише вступив до ВНЗ, знання і незнання навчальної програми тотожні. Але засвоєння навчального матеріалу створює суттєву відмінність у співвідношенні знань і незнань. Зусилля, завдяки яким студент переводить незнання у знання, становлять джерело його інтелектуального розвитку.

Джерело розвитку є лише внутрішньою зумовленістю змін. Для повної їх детермінації цього замало. Необхідні ще й зовнішні чинники, що становлять *рушійні сили розвитку*. Проте визначальним тут є джерело розвитку, бо воно водночас є і специфікуючою причиною, що зумовлює майбутню сутність, форму і зміст наслідку, і разом з рушійною силою є кондиціальною причиною, яка перетворює можливість певного явища в дійсність. Джерело розвитку дає внутрішній поштовх до змін і в певний момент стає *причиною саморуху*, тоді, як *саморозвиток* можливий лише з причини рушійних сил.

Суперечність як діалектична взаємодія протилежностей (тотожності і відмінності) не стабільна. Вона весь час розгортається, стаючи своєрідними ступенями розвитку об'єкта: *тотожність* → *тотожність–відмінність* → *суттєва відмінність* → *перехід однієї протилежності в іншу* → *виникнення нового* об'єкта (нових властивостей, станів, характеристик, нової якості в

цілому). Такий шлях заміни старого новим.

5. Закон заперечення заперечення

Цей закон відповідає на запитання: «Куди спрямовані зміни і сам процес розвитку?». Його головними категоріями є **заперечення, старе, нове, спадкоємність**. Заперечення – це переборювання, витискування старого новим. Старим стає те, що не відповідає потребам розвитку, гальмує його, а нове – навпаки. При цьому для заміни старого новим характерна **спадкоємність** – відтворення на більш високому рівні характерних ознак та елементів структури вихідного ступеня розвитку. Часто цей процес уявляють як **спіраль**, витки якої постійно розширюються. Ці розширення, як поступальність розвитку, настають завдяки **спадковості** – переходу від старого до вищої стадії всього того, що ще відповідає умовам нового, більш досконалого. І так на кожному витку. Але подібне тлумачення дії закону дещо спрощене, лінійне, оскільки в дії закону завжди простежується суперечність **конструктивного і деструктивного**, особливо там, де діє людина. Конструктивне ніколи не буває абсолютним запереченням, повним відкиданням позитивного в старому. Воно позбавлене **нігілізму**, безоглядних руйнівних дій і є **еволюційним**, поступовим та спадкоємним процесом. Деструкція ближче до **революційних** перетворень, ламання суті старого, минулого в основі, в корені.

У людській діяльності панують не природна стихійність, а **свідомість і воля**. Тому в соціумі наявна значна кількість форм діалектичного заперечення: зближення, злиття, скасування, узгодження, вдосконалення, доповнення, розгорнення, еволюція, революційні зміни тощо. Глибоке та всебічне уявлення про дії закону заперечення заперечення допомагає уникати помилок і негативних наслідків у процесі взаємодії суспільства і природи, в пізнанні буття в усіх його проявах, у соціальних змінах та перетвореннях. Усі три названі закони діалектики діють одночасно, в єдиному “поточі”. Їх спільний прояв має назву **закономірності**.

В єдності закони діалектики виконують ряд функцій:

а) **світоглядну**, оскільки вказують на те, яким є світ і як він змінюється. Причому закони дають змогу уявити розвиток не як пряму лінію, а як суперечливий процес, де наявні зигзаги, стрибки, різноманітні повороти;

б) **методологічну**, адже закони діалектики лежать в основі формування культури найдійовішого способу мислення, а сама діалектика є найширшим методом пізнання світу;

в) **життєво-практичну**, тому що через свої закони діалектика надає мислячій людині вихідні орієнтири під час засвоєння світу, допомагає запобігти помилкам у практичній діяльності. Таким чином, розвиток природи, суспільства і мислення здійснюється закономірно, через спільний прояв законів діалектики.

Але є і протилежні діалектиці підходи до розуміння людиною себе й наколишнього середовища.

6. Альтернативи діалектики

Альтернативами діалектики є *софістика, догматизм та еклектика*.

1. **Софістика** (“софізм” – синонім слова “мудрий”) започаткована в V ст. до н. е. в Стародавній Греції філософами, що за плату навчали тодішніх різноманітних знань, принципів логіки тощо, готуючи учнів до державної, громадської чи військової діяльності. Згодом софістичні вправи переросли в навмисне використання хибних аргументів та порушень логічних законів з метою обґрунтування вигідних для суб’єкта, але неістинних за суттю доказів (софізмів). Прикладом може бути софізм: “Людина має те, що не загубила. Вона не загубила роги, і тому вона рогата”. У наш час софістика нерідко використовується під час оцінки світу, людських дій, особливо в політиці, задля користі окремих людей, а не суспільства.

2. **Догматизм** (з греч. “догма” – “положення, що сприймається на віру, без доведення”) – абстрактний розгляд проблеми без урахування місця, часу і конкретної ситуації. Таким є, скажімо, релігійні чи деякі досвідні уявлення про світ. Наприклад, фактично всі знають, що Земля обертається навколо Сонця, але завжди йдеться мова про його “схід” та “захід”. Догматизм відображає нездатність людської думки до саморуху, її закостенілість та марновірство. А намагаючись закріпити певні знання про суспільне життя назавжди, догматизм призводить до його занепаду.

3. **Еклектичне** уявлення про речі і явища ґрунтується на мішанині різноманітних, часом полярно відмінних, знань, висновків, підходів. Це суб’єктивістські оцінки світу і пояснення його стану та проявів у довільній формі, яка не має під собою логічного підґрунтя, чіткої системи методів пізнання, цілісного світогляду.

Таким чином, лише оптимальне співвідношення діалектичного і метафізичного підходів у пізнанні предметів і явищ світу, чітке дотримання їх принципів у певній ситуації, врахування дії загальних законів буття забезпечує і людину, і соціум від негативних наслідків своєї діяльності, розкриває перспективу їх розвитку.